

JONATHAN CULLER

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετάφραση: Καίτη Διαμαντάκου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

τρόπο οι πρακτικές του λόγου —συμπεριλαμβανομένης της λογοτεχνίας— μιας ορισμένης περιόδου έδωσαν ενδεχομένως σχήμα και μορφή σε ορισμένες ιδέες που εμείς σήμερα θεωρούμε δεδομένες.

Για ένα δεύτερο παράδειγμα «θεωρίας» —με εξίσου μεγάλη επίδραση όπως η αναθεώρηση της ιστορίας της σεξουαλικότητας από τον Foucault, αλλά με χαρακτηριστικά που στοιχειοθετούν ορισμένες διαφορές εντός της ίδιας της «θεωρίας»— μπορούμε να ανατρέξουμε στην ανάλυση που έκανε ο σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος Jacques Derrida σε μια πραγμάτευση της γραφής και της εμπειρίας των *Εξομολογήσεων* του Jean-Jacques Rousseau, του Γάλλου συγγραφέα του 18ου αιώνα, στο πρόσωπο του οποίου πολλοί αναγνωρίζουν εκείνον που έφερε στο φως τη σύγχρονη έννοια του εξατομικευμένου ανθρώπου.

Καταρχάς, όμως, ας δούμε λίγο το ιστορικό του πράγματος. Κατά παράδοση, η δυτική φιλοσοφία διέκρινε την «πραγματικότητα» από το «φαίνεσθαι», τα πράγματα αυτά καθεαυτά από τις αναπαραστάσεις τους, και τη σκέψη από τα σημεία που την εκφράζουν. Από αυτή την άποψη, τα σημεία ή οι αναπαραστάσεις δεν είναι παρά ένας τρόπος για να φτάσουμε στην πραγματικότητα, την αλήθεια ή τις ιδέες, και θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο διαφανή· δεν θα πρέπει να παρεμβάλλουν εμπόδια, δεν θα πρέπει να επηρεάζουν ή να αμαυρώνουν τη σκέψη ή την αλήθεια που αναπαριστούν. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η ομιλία θεωρήθηκε η άμεση εκδήλωση ή παρουσία της σκέψης ενώ η γραφή, η οποία δρα εν απουσία του ομιλούντος, θεωρήθηκε μια τεχνητή και δευτερογενής αναπαράσταση της ομιλίας, ένα δυνητικά παραπλανητικό σημείο ενός άλλου σημείου.

Ο Rousseau ακολουθεί αυτή την παράδοση, η οποία περιήλθε στην κοινή λογική, όταν γράφει: «Οι γλώσσες έγιναν

για να μιλιούνται· η γραφή χρησιμεύει μόνο ως συμπλήρωμα της ομιλίας». Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει ο Derrida για να θέσει το ερώτημα: «Τι είναι ένα συμπλήρωμα;» Το λεξικό Webster ορίζει τη λέξη συμπλήρωμα ως «κάτι που συμπληρώνει ή αποτελεί προσθήκη». Άραγε η γραφή «συμπληρώνει» την ομιλία παρέχοντας κάτι ουσιαστικό το οποίο έλειπε, ή μήπως προσθέτει κάτι χωρίς το οποίο η ομιλία θα μπορούσε κάλλιστα να υπάρχει; Ο Rousseau χαρακτηρίζει κατ' επανάληψη τη γραφή ως απλή προσθήκη, ως επουσιώδες επιπρόσθετο στοιχείο, αν όχι ως «νόσο της ομιλίας»: η γραφή συνίσταται από σημεία που εισάγουν την πιθανότητα της παρανόησης από τη στιγμή που διαβάζονται εν απουσία του ομιλούντος, ο οποίος δεν είναι παρών για να επεξηγήσει ή να διορθώσει. Μολονότι όμως αποκαλεί τη γραφή επουσιώδες συμπληρωματικό στοιχείο, τα έργα του στην πραγματικότητα την αντιμετωπίζουν ως κάτι που συμπληρώνει ή αναπληρώνει κάτι που λείπει στην ομιλία: η γραφή εισάγεται κατ' επανάληψη προκειμένου να αντισταθμίσει τις ατέλειες της ομιλίας, όπως την πιθανότητα της παρανόησης. Για παράδειγμα, ο Rousseau γράφει στις *Εξομολογήσεις* του, που εγκαινιάζουν την έννοια του εαυτού ως μιας «εσωτερικής», άγνωρης για την κοινωνία αντικειμενικότητας, ότι επέλεξε να γράψει τις *Εξομολογήσεις* του και να κρυφτεί από την κοινωνία, διότι στην κοινωνία θα αναγκαζόταν να δείξει τον εαυτό του «όχι απλώς σε μειονεκτική θέση αλλά ως κάτι τελείως διαφορετικό από ό,τι είμαι [...] Αν ήμουν παρών, οι άνθρωποι ποτέ δεν θα μάθαιναν τι αξίζω». Για τον Rousseau ο «αληθινός» εσωτερικός εαυτός του είναι διαφορετικός από τον εαυτό του έτσι όπως εμφανίζεται στις συζητήσεις με τους άλλους, και έχει ανάγκη από τη γραφή για να αναπληρώσει τα παραπλανητικά σημεία της ομιλίας του. Η γραφή καταλήγει να είναι απαραίτητη, διότι η ομιλία έχει ιδιότητες που αποδίδονταν προηγουμένως στη γραφή: όπως η γραφή, η ομι-

λία συνίσταται από σημεία που δεν είναι διαφανή, δεν μεταβιβάζουν αυτομάτως το μήνυμα το οποίο έχει κατά νου ο ομιλητής, αλλά είναι ανοιχτά στην ερμηνεία.

Η γραφή είναι συμπλήρωμα της ομιλίας αλλά η ομιλία συνιστά ήδη συμπλήρωμα: τα παιδιά, γράφει ο Rousseau, μαθαίνουν γρήγορα να χρησιμοποιούν την ομιλία «για να αναπληρώσουν την αδυναμία τους [...] γιατί δεν χρειάζεται πολύ μεγάλη εμπειρία για να συνειδητοποιήσεις πόσο ευχάριστο είναι να ενεργείς με τα χέρια των άλλων και να κινείς τον κόσμο απλά κουνώντας τη γλώσσα σου». Με μια χαρακτηριστική για τη θεωρία «κίνηση», ο Derrida αντιμετωπίζει τη συγκεκριμένη περίπτωση ως παράδειγμα μιας υπάρχουσας κοινής δομής ή λογικής: μιας «λογικής συμπληρωματικότητας», την οποία ανακαλύπτει στα έργα του Rousseau. Η λογική αυτή είναι μια δομή, κατά την οποία το συμπληρούμενο αντικείμενο (η ομιλία) έχει ανάγκη τελικά από τη συμπλήρωση, γιατί αποδεικνύεται ότι έχει τις ίδιες εκείνες ιδιότητες που καταρχάς θεωρούνταν ότι χαρακτηρίζουν μόνο το συμπλήρωμα (τη γραφή). Θα προσπαθήσω να γίνω σαφέστερος.

Ο Rousseau έχει ανάγκη από τη γραφή, γιατί η ομιλία παρερμηνεύεται. Γενικότερα, έχει ανάγκη από σημεία, γιατί τα ίδια τα πράγματα δεν επαρκούν. Στις *Εξομολογήσεις* ο Rousseau περιγράφει τον εφηβικό ερωτά του για την κυρία De Warens, στο σπίτι της οποίας έζησε και την οποία αποκαλούσε «Μανούλα».

Δεν θα τελείωνα ποτέ εάν έπρεπε να περιγράψω με λεπτομέρειες όλες τις τρέλες που η ανάμνηση της αγαπημένης μου Μανούλας με έκανε να διαπράξω, όταν δεν ήμουν πλέον μπροστά της. Πόσο συχνά φιλούσα το κρεβάτι μου στη σκέψη ότι εκείνη είχε κοιμηθεί σ' αυτό, τις κουρτίνες μου και όλα τα έπιπλα μέσα στο δωμάτιο, μια και ανήκαν σ' εκείνη και τα είχαν αγγίξει τα πανέμορφα χέρια της, ακόμη και το πά-

τωμα, όπου ξάπλωνα μπρούμυτα με τη σκέψη ότι εκείνη είχε περπατήσει επάνω του.

Τα διάφορα αντικείμενα λειτουργούν εν τη απουσία της ως συμπληρώματα ή υποκατάστατα της παρουσίας της. Τελικά όμως φαίνεται ότι, ακόμη και όταν εκείνη είναι παρούσα, εξακολουθεί να υφίσταται η ίδια δομή, η ίδια ανάγκη για συμπληρώματα. Ο Rousseau συνεχίζει:

Μερικές φορές, ακόμη και όταν ήταν παρούσα, έκανα υπερβολές που μόνο ο πιο λυσσαλέος έρωτας είναι ικανός να εμπνεύσει. Μια μέρα στο τραπέζι, μόλις έβαλε μια μπουκιά φαγητό στο στόμα της, φώναξα ότι είχα δει μια τρίχα. Εκείνη έβγαλε τη μπουκιά πίσω στο πιάτο κι εγώ με μανία την άρπαξα και την καταβρόχθισα.

Η απουσία της αγαπημένης του, όταν εκείνος πρέπει να αρκεστεί σε υποκατάστατα ή σημεία που την ανακαλούν, αντιδιαστέλλεται αρχικά με την παρουσία της. Τελικά, όμως, φαίνεται ότι ούτε η παρουσία της δεν είναι στιγμή πλήρωσης, στιγμή άμεσης πρόσβασης στο αντικείμενο αυτό καθαυτό, χωρίς την ανάγκη συμπληρωμάτων ή σημείων — ακόμη και όταν είναι παρούσα, η δομή, η ανάγκη για συμπληρώματα παραμένει η ίδια. Εξ ου και το γκροτέσκο επεισόδιο με την καταβρόχθιση της τροφής που εκείνη είχε βάλει στο στόμα της. Και η αλυσίδα των υποκαταστάσεων συνεχίζεται. Ακόμη κι αν ο Rousseau μπορούσε να την «κατέχει», όπως λέμε, θα συνέχιζε να νιώθει ότι του ξεφεύγει και ότι μπορεί μόνο να την προσδοκά και να την αναπολεί. Η ίδια πάλι η «Μανούλα» είναι υποκατάστατο της μητέρας που ο Rousseau δεν γνώρισε ποτέ — μια μητέρα που και πάλι δεν θα επαρκούσε αλλά που, όπως όλες οι μητέρες, θα είχε αποτύχει να δώσει ικανοποίηση και θα απαιτούσε άλλα υποκατάστατα.

«Μέσα από αυτά τα αλληπάλληλα συμπληρώματα», γράφει ο Derrida, «αναδύεται ένας νόμος: ο νόμος μιας ατέρμονης συνδετικής αλληλουχίας, η οποία αυξάνει αναπόφευκτα τις συμπληρωματικές διαμεσολαβήσεις που παράγουν την αίσθηση αυτού ακριβώς του πράγματος το οποίο υποκαθιστούν την εντύπωση του αντικειμένου αυτού καθαυτού, της άμεσης παρουσίας του ή της πρωταρχικής αντίληψής του. Η αμεσότητα παράγεται. Καθετί αρχίζει να υπάρχει με τη διαμεσολάβηση». Όσο περισσότερα θέλουν να μας πουν τα παραπάνω κείμενα σχετικά με τη σπουδαιότητα της παρουσίας του ίδιου του αντικειμένου, τόσο περισσότερο μας δείχνουν την ανάγκη των διαμεσολαβήσεων. Τα συγκεκριμένα σημεία ή υποκατάστατα φέρουν, στην πραγματικότητα, την ευθύνη για την αίσθηση ότι υπάρχει κάτι (όπως η Μανούλα) που μπορούμε να συλλάβουμε. Ό,τι μαθαίνουμε από αυτά τα κείμενα είναι ότι η ιδέα του πρωτότυπου δημιουργείται μέσω των αντιγράφων και ότι το πρωτότυπο τελεί πάντοτε υπό αναβολή — δεν πρόκειται ποτέ να συλληφθεί. Το συμπέρασμα είναι ότι η τρέχουσα αντίληψή μας για την πραγματικότητα ως κάτι που είναι παρόν και για το πρωτότυπο ως κάτι το οποίο ήταν κάποτε παρόν, αποδεικνύεται αβάσιμη: η εμπειρία διαμεσολαβείται πάντοτε από σημεία και το «πρωτότυπο» είναι ένα αποτέλεσμα των σημείων, των συμπληρωμάτων.

Σύμφωνα με τον Derrida τα κείμενα του Rousseau, όπως πολλά άλλα, προτείνουν ότι, αντί να σκεφτόμαστε τη ζωή ως κάτι στο οποίο προστίθενται σημεία και κείμενα προκειμένου να το αναπαραστήσουν, θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι η ίδια η ζωή βρίθκει σημείων, ότι η ζωή έγινε ό,τι είναι μέσα από διαδικασίες σημασιοδότησης. Πολλά γραπτά κείμενα μπορεί να ισχυρίζονται ότι ο πραγματικός κόσμος προηγείται της σημασιοδότησης, όμως αυτό που ουσιαστικά καταδεικνύουν είναι ότι, όπως λέει μια περίφημη φράση του Derrida, «Il n'y a pas hors-texte» — «Δεν υπάρχει εκτός-κειμένου»: όταν νομίζεις

ότι βγαίνεις εκτός σημείων και κειμένου, στην «ίδια την πραγματικότητα», δεν βρίσκεις τίποτε άλλο παρά περισσότερο κείμενο. περισσότερα σημεία και αλυσίδες συμπληρωμάτων. Ο Derrida γράφει:

Αυτό που προσπαθήσαμε να δείξουμε ακολουθώντας το συν-
δετικό νήμα του «επικίνδυνου συμπληρώματος» είναι πως
μέσα σε ό,τι αποκαλούμε πραγματική ζωή αυτών των «έν-
σαρκων» δημιουργημάτων [...] δεν υπήρξε ποτέ τίποτε άλλο
παρά γραφή, δεν υπήρξε ποτέ τίποτε άλλο παρά συμπληρώ-
ματα και υποκαταστατικές σημασιοδοτήσεις που μπόρεσαν
να προκύψουν σε μία αλυσίδα διαφορικών σχέσεων [...] Και
ούτω καθεξής επ' άπειρον, καθότι διαβάσαμε μέσα στο κεί-
μενο πως το απόλυτο παρόν, η Φύση, ό,τι ονομάζεται με λέ-
ξεις ως «πραγματική μητέρα» κ.ο.κ. έχουν ήδη διαφύγει, δεν
υπήρξαν ποτέ· πως ό,τι εγκαινιάζει το νόημα και τη γλώσσα
είναι η γραφή ως η εξαφάνιση της φυσικής παρουσίας.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν βέβαια ότι δεν υπάρχει καμμία
διαφορά μεταξύ ενός «πραγματικού» γεγονότος κι ενός πλα-
σματικού ή μεταξύ της παρουσίας της «Μανούλας» και της
απουσίας της. Το θέμα είναι ότι η παρουσία της αποδει-
κνύεται τελικά να είναι ένα ιδιαίτερο είδος απουσίας, το
οποίο εξακολουθεί να απαιτεί διαμεσολαβήσεις και συμπλη-
ρώματα.

Ο Foucault και ο Derrida κατατάσσονται συχνά στην ίδια
ομάδα ως «μετα-δομιστές» (βλέπε Παράρτημα), όμως τα δύο
παραπάνω παραδείγματα παρουσιάζουν έντονες διαφορές.
Το παράδειγμα του Derrida προσφέρει μια ανάγνωση ή ερ-
μηνεία των κειμένων, αναγνωρίζοντας μια λογική εν δράσει
μέσα σε ένα κείμενο. Ο συλλογισμός του Foucault δεν βασί-
ζεται σε κείμενα —στην πραγματικότητα παραθέτει εκπλη-
κτικά λίγα σε αριθμό στοιχεία ή άλλους λόγους (discourses)—
αλλά προσφέρει ένα ευρύ πλαίσιο στοχασμού περί κειμένου

και λόγων, γενικώς. Η ερμηνεία του Derrida δείχνει την έκταση στην οποία τα ίδια τα λογοτεχνικά έργα, όπως οι *Εξομολογήσεις* του Rousseau, είναι θεωρητικά: προσφέρουν απερίφραστα συλλογιστικά επιχειρήματα σχετικά με τη γραφή, την επιθυμία, την υποκατάσταση ή τη συμπλήρωση, και ταυτόχρονα κατευθύνουν τον σχετικό στοχασμό με τρόπους τους οποίους αφήνουν υπονοούμενους. Ο Foucault, από την άλλη μεριά, προτίθεται να μας δείξει όχι πόσο ενορατικά ή σοφά είναι τα κείμενα αλλά σε πόσο μεγάλο βαθμό οι διάφοροι λόγοι γιατρών, επιστημόνων, μυθιστοριογράφων και άλλων δημιουργούν τα αντικείμενα εκείνα τα οποία διατείνονται ότι μόνο αναλύουν. Ο Derrida δείχνει πόσο θεωρητικά είναι τα λογοτεχνικά έργα, ο Foucault, πόσο δημιουργικά παραγωγικοί είναι οι λόγοι της γνώσης.

Διαφορά φαίνεται επίσης να υπάρχει όσον αφορά τους ισχυρισμούς τους και τα αντίστοιχα ερωτήματα που προκύπτουν. Ο Derrida ισχυρίζεται ότι μας λέει τι λένε ή δείχνουν τα κείμενα του Rousseau, ώστε το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν αυτά που λένε τα κείμενα του Rousseau είναι αλήθεια. Ο Foucault ισχυρίζεται ότι αναλύει μια ιδιαίτερη ιστορική στιγμή, ώστε το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν οι ευρείες γενικεύσεις του έχουν ισχύ για άλλες χρονικές περιόδους και για άλλους τόπους. Η συνεχής αναμόχλευση ερωτημάτων, όπως τα παραπάνω, είναι, στη συνέχεια, ο δικός μας τρόπος για να εισέλθουμε στη «θεωρία» και να την ασκήσουμε.

Και τα δύο παραδείγματα θεωρίας αποτυπώνουν το γεγονός ότι η θεωρία συνεπάγεται τη συλλογιστική πρακτική, με άλλα λόγια αναλύσεις της επιθυμίας, της γλώσσας και ούτω καθεξής, που προκαλούν τις καθιερωμένες ιδέες (ότι υπάρχει εκ φύσεως κάτι που λέγεται «σεξ» ή ότι τα σημεία αναπαριστούν προϋπάρχουσες πραγματικότητες) και, με αυτό τον τρόπο, σε παρακινούν να αναθεωρήσεις τις κατηγορίες

με τις οποίες μπορεί να σκέφτεσαι τη λογοτεχνία. Τα παραπάνω παραδείγματα αποκαλύπτουν τον βασικό κινητήριο μοχλό της νεότερης θεωρίας, που είναι η κριτική οποιουδήποτε πράγματος θεωρείται φυσικό, η διαδικασία απόδειξης του γεγονότος ότι καθετί που έχει θεωρηθεί ή δηλωθεί ως φυσικό είναι στην πραγματικότητα ένα ιστορικό, πολιτισμικό παράγωγο. Ας δούμε πώς έχουν τα πράγματα μέσα από ένα διαφορετικό παράδειγμα: Όταν η Aretha Franklin τραγουδά «You make me feel like a natural woman» – «Με κάνεις να νιώθω σαν φυσική γυναίκα», φαίνεται ευτυχισμένη που η αντιμετώπισή της από έναν άντρα επιβεβαιώνει μια υπάρχουσα «φυσική» σεξουαλική της ταυτότητα, η οποία προηγείται της πολιτισμικής πραγματικότητας. Όμως η διατύπωση «με κάνεις να νιώθω σαν φυσική γυναίκα» εξυπονοεί ότι η υποτιθέμενη φυσική ή δεδομένη ταυτότητα είναι ένας πολιτισμικός ρόλος, ένα αποτέλεσμα που έχει παραχθεί στα πλαίσια του πολιτισμού: δεν είναι «φυσική γυναίκα» αλλά πρέπει κάποιος να την κάνει να νιώσει σαν τέτοια. Η φυσική γυναίκα είναι πολιτισμικό παράγωγο.

Η θεωρία παρέχει και άλλες πραγματεύσεις ανάλογες με τις παραπάνω, που υποστηρίζουν είτε ότι οι κοινωνικές κατατάξεις, οι κοινωνικοί θεσμοί καθώς και οι συνήθειες τρόποι σκέψης μιας κοινωνίας, που εκ πρώτης όψεως φαίνονται φυσικοί, αποτελούν προϊόν υποκείμενων οικονομικών σχέσεων και αδιάλειπτων αγώνων εξουσίας, είτε ότι τα φαινόμενα της ενσυνείδητης ζωής ενδέχεται να παράγονται από ασυνείδητες δυνάμεις, είτε ότι αυτό που αποκαλούμε εαυτό ή υποκείμενο παράγεται εντός και μέσω των συστημάτων της γλώσσας και του πολιτισμού, είτε ότι αυτό που αποκαλούμε «παρουσία», «απαρχή» ή «πρωτότυπο» είναι δημιούργημα αντιγράφων, αποτέλεσμα επανάληψης.

Τελικά, λοιπόν, τι είναι η θεωρία; Μέχρι στιγμής έχουν διαφανεί τέσσερα βασικά σημεία.